

INHOUD

Voorbericht 9

ESSAYS

- 1 Een hel van ijs: Simon Vestdijk en A. Roland Holst 11
- 2 De grillige lijn: een verkenning van Breyten Breytenbachs geschreven werk 26
- 3 Een notitie over Canto en zijn maker 44
- 4 Intieme kronieken van Christopher Middleton 57
- 5 Meditatie, observatie, conversatie: over de poëzie van Robert Hass 73
- 6 Liefde en jaloezie in Heian-kyō 84

EIGEN ACHTERGRONDEN

- 7 Zeven foto-biografische flitsen 101
- 8 Londen – Alkmaar – Den Haag 118
- 9 De slak op het grasveld 123
- 10 Een spreekwoord voor Harriët 129
- 11 Het zevende zegel & de zwarte dood 133

MANNENKRING MET GRAVIN. EEN STUDIE IN VIJF EPISODEN

- 12 Een kapittel Panizza 141
- 13 Licht op Ludwig Klages 153
- 14 Bloedschijnsel en oersubstantie 159
- 15 Albert Verwey en de Enormen 178
- 16 Lessing contra Mann: het relaas van een polemiek 196

DAGBOEKBLADEN

- 17 1984 207
- 18 Onrustige dagen (1985-1987) 237
- 19 Het vijftigste jaar (1988) 276

VELDNOTITIES

- 20 Een kanttekening bij het werk van Paul Rodenko 295
- 21 Een voorbeeldig gedicht 301
- 22 'Madly Singing in the Mountains' 305
- 23 Romance & Passion: de vijf gedaanten van Rein Bloem (1932-2008) 310
- 24 De hunkering van Feijlbrief en Van Bruggen 322
- 25 Een dichter in de schaduw: over het werk van Eric Derluyn 331
- 26 Een poëtisch slakkengerecht 343
- 27 Wat een schrijverschap in stand houdt & versterkt 350
- 28 Het regime van de tijd: in memoriam Jacq Vogelaar 354
- 29 Edoardo indachtig 360
- 30 *De dood zal komen en jouw ogen hebben* 367
- 31 Een prijs voor *Kinderen die leren lezen* 374
- 32 Van schrijven naar lezen 379
- 33 In het archief van de planeet 382

Verantwoording 387

VOORBERICHT

Een spreekwoord voor Harriët is de derde verzameling van essays, dagboekbladen en veldnotities. Twee eerdere bundels – *De honkvaste reiziger* en *Vrouwen, jaloezie en andere ongemakken* – verschenen respectievelijk in 1995 en 1996. Het nieuwe boek bevat wederom een brede selectie van oude en nieuwe stukken, die gedeeltelijk in verspreide publicaties werden opgenomen, maar destijds weinig lezers hebben bereikt. Een aantal teksten is herzien en soms grondig bewerkt of uitgebreid. Andere – waaronder de dagboekbladen en de meeste veldnotities – verschijnen hier voor het eerst. Zowel in de vroegere selecties als in deze keuze stonden diversiteit en afwisseling voorop. Al maakt een springerige geest graag flinke sprongen, hij dient structuur en samenhang nooit uit het oog te verliezen.

Een genre dat hier ontbreekt en mij na aan het hart ligt, betreft de wereld van mythen en sprookjes. Dit komt ruimschoots aan bod in *Voorbeeldige vertellingen en hun versluierde betekenis*, dat in 2009 door mijn huidige uitgever werd gepubliceerd. Behalve vijftien mythen biedt het aanvullende beschouwingen over mythische thema's en motieven (zoals het kannibalisme), en wordt de verhouding tussen verbeelding en werkelijkheid nader onderzocht. *Een spreekwoord voor Harriët* wijkt hier sterk van af: de onpersoonlijke mythen en sprookjes hebben plaatsgemaakt voor een zeer persoonlijke benadering van leven en letteren.

HCtB
april 2017

ESSAYS

EEN HEL VAN IJS

SIMON VESTDIJK EN A. ROLAND HOLST

*Hij hoeft geen nest meer, want een nest verried
Steeds wie zich in de tijd terug wou wagen:
De Moeder blijft ons vóór tot 't eind der dagen,
Te zekerder waar zij ons 't wreedst verstiet.*
S. Vestdijk, 'Madonna met de valken', CL

Het gedicht 'The Pains of Sleep' van Samuel Taylor Coleridge bracht mij enkele jaren geleden op de gedachte een klein onderzoek te verrichten naar het insomnia- of slapeloosheidsmotief in de poëzie. Het toeval wilde dat ik in die periode de eerste A. Roland Holst-lezing¹ zou houden in de vroegere woonplaats van de dichter en mijzelf. Bladerend in de *Verzamelde Poëzie* viel het me onmiddellijk op dat Roland Holst – al zijn dromen ten spijt – de slaap maar moeilijk kon vatten. Dat bleek althans uit zijn niet zelden door ondergangsgevoelens, een specifiek soort heimwee en een gewaarwording van 'weedom' en 'berouw' gekleurde poëzie. Mijn besluit stond spoedig vast: de lezing zou gewijd worden aan de eenzame wake en haar gevolgen voor de poëzie als zodanig. Zoals het dikwijls gaat: wanneer een bepaalde belangstelling eenmaal is gewekt, zien we overal signalen die deze belangstelling billijken en voeden. In de binnen- en buitenlandse poëzie bleek de insomnia zich zeer frequent voor te doen en overal ter wereld

hadden dichters de kwellende of extatische slapeloosheidservaringen in poëtische formules van allerlei aard gevangen. Nuchter, melancholisch, gezwollen of bezwerend – allen hadden zij vanaf de vroegste tijden tot op heden geprobeerd een gevoel van hemelse euforie dan wel van grondige onlust, onrust en verlorenheid in een min of meer duurzame vorm te gieten.

Toen de secretaris van de Vestdijkring mij vroeg of ik een lezing ter gelegenheid van Vestdijks honderdste geboortedag wilde houden, ervoer ik die uitnodiging als bijzonder eervol. Maar ook sloeg me de schrik om het hart bij de gedachte aan de hoge concentratie van Vestdijkenners voor wie ik zou moeten spreken. Immers, zij kenden het onafzienbare oeuvre van de meester als hun broekzak, terwijl ik nooit meer dan een gewone lezer en bewonderaar van een groot deel van dat werk ben geweest. Weliswaar had ik samen met de taalkundige J.G. Kooij een Vestdijknummer van het tijdschrift *Raster* samengesteld, maar dat was alweer dertig jaar geleden, toen ik alles deed en aangreep waarvoor ik me nu niet competent genoeg zou hebben geacht. Zelfs al hoefde de lezing niet over de auteur zelf te gaan (de secretaris had mij op dat punt gerustgesteld), het koude zweet brak mij uit en slapeloze nachten waren het gevolg. Mijn gedachten dwaalden onwillekeurig af naar de zo-even genoemde voordracht in Bergen, alsmede naar de connecties die destijds tussen Bergen en Doorn, tussen A. Roland Holst en Simon Vestdijk, hebben bestaan. Ik doel vooral op de literaire connecties en niet op ontmoetingen van persoonlijke aard: van die laatste weet ik niet veel meer dan Vestdijk zelf in *Gestalten tegenover mij* beschreven heeft en Roland Holst in een gesprek na de dood van de auteur bereid was te vertellen. Het is hier voldoende eraan te herinneren dat de diepgaande verschillen tussen de lyrisch-retorische geest van Holst en de verbluffend veelzijdige, maar vooral analytische kwaliteiten van Vestdijk een wederzijds respect geenszins in de weg stonden. Op één gebied echter hebben ze elkaar zeker verstaan, op een ander misschien aangevoeld of stilzwijgend herkend. Het eerste is dat van de humor, het tweede dat van de eenzame wake en haar onaangename bijverschijnselen.

Wanneer we de slapeloosheid interpreteren als een negatieve kracht – wat in het merendeel van de gevallen ook zo is – zien we die stevast in combinatie met allerlei vormen van angst en hartzeer optreden. Zorgen, tobberijen, de last van de wereld of hoogstpersoonlijke kwellingen van dikwijls irrationele statuur beroven de mens van zijn nachtrust. De dichters onder hen spreken namens de velen die geen woorden hebben voor de afgrondelijk genoemde gewaarwordingen welke gepaard kunnen gaan met de eenzame wake. De onlust en het gevoel van dreiging blijken in feite zo universeel, dat er van beide verschijnselen – angst en slapeloosheid – een forse poëziebloemlezing zou kunnen worden samengesteld. Ik beperk me eerst tot enkele voorbeelden die het gecombineerde motief, maar vooral de angst verhelderen.

‘Als ik slaap, beginnen mijn verschrikkingen,’ schrijft Coleridge in een van zijn brieven. De manisch-depressieve dichter, getergd door lichamelijke kwalen, periodieke drankzucht en een opiumverslaving, verheft zijn stem in het gedicht ‘The Pains of Sleep’ en begint luidkeels te bidden. De voorafgaande nacht heeft hij doorgebracht *‘in anguish and in agony, / Up-starting from the fiendish crowd / Of shapes and thoughts that tortured me.’* Een demonisch droomgezicht bezorgt hem vreemde en wilde pijnen (*‘sufferings strange and wild’*) en doet hem als een kind in snikken uitbarsten. Drie nachten lang houdt de angst hem in zijn greep: lichaam en ziel zijn verstard, maar de tranen brengen uiteindelijk verlichting.

De heftige en gekwelde toon van Coleridge – hij schreef het gedicht in 1803 – past in het beeld van de Romantiek, waarvan hij een vertegenwoordiger was. De toonzetting contrasteert met die van een bedachtzame dichter als Maurice Gilliams – aartsmelancholicus en verfijnde zelfkweller – die tussen 1954 en 1958 de cyclus *Bronnen der slapeloosheid* schrijft, waarin ‘het gehuil des harten krimpt tot fluïstren’ en de waan van de angst bederft ‘tot schimmel op de wanden’. In een van de verzen stelt hij vast dat ieder ‘op zijn klip zijn angsten toegemeten’ krijgt. De bronnen mogen individueel verschillen, de angst als zodanig is dezelfde of heeft op zijn minst een vergelijkbare uitwerking. Dat maakt het persoonlijke zo algemeen, kan men zeggen. Hoe de angst zich ook

manifesteert, hij vreet aan de ziel en doet onze persoonlijkheid verkruimelen waar we bij zijn. *'Angst essen Seele,'* laat de filmer Fassbinder een Turkse gastarbeider in een van zijn vroege films zeggen. Ik heb deze in krom Duits gestelde zin altijd onthouden, omdat hij de kern van het hier besproken gevoel zo raak samenvat. Ja, angst eet de ziel op.

Een afwijkend en extreem geval vormt Fernando Pessoa met *Het boek der rusteloosheid*: het betreft hier een grimmig document van menselijke rampspoed en bewust nagestreefde liefdeloosheid. Uit elke pagina spreekt de angst voor intieme betrekkingen, voor de aanraking, voor de liefde, voor de verbreking van de eenzaamheid. Het is een angst die we volgens Vestdijk ook in Rilke aantreffen en die hij in zijn proefschrift 'de paradoxale verenkelling' noemt. Pessoa's zelfvernietiging roept omstandig beschreven verbittering en zelfbeklag op. Wat hij 'een stagnatie in de ziel' noemt, is in feite een nimmer eindigende depressie, die met hand en tand verdedigd en gekoesterd wordt. Ofschoon hij zijn leven als een verschrikking ziet, zou een periode van geluk hem nog meer angst aanjagen. Voor Pessoa en zijn nagenoeg onverhulde alter ego Soares geldt de regel: alles liever dan een gevoel van welbehagen, waarvoor men zichzelf weer zou moeten straffen. Er is sprake van een merkwaardige omkering van waarden: geluk vormt een bedreiging, die de angst juist opwekt. Door zijn stijl en taalvermogen weet Pessoa de lezer van dit boek – een product van nachtelijke arbeid! – een fysiek gevoel van walging en weerzin te bezorgen. Een walging, die Sartres *Nausée* in literair opzicht verre overtreft. Ondanks zijn afstandelijke houding sleurt de auteur de gevoelige lezer mee de diepte in. Zijn depressieve gesteldheid en pathologische angstgevoelens kunnen om deze reden een besmettelijke uitwerking hebben op iemand die mentaal niet al te stevig in de schoenen staat.

Doordat de individuele achtergronden dikwijls zo verschillend zijn, spreekt het haast vanzelf dat elke dichter andere accenten legt om vanuit een persoonlijke situatie een verbijzondering van een fundamenteel menselijke ervaring te kunnen geven. Ontheemding en ballingschap, het verlies van huis en haard en dier-

baren kunnen dezelfde bestaansangst tot gevolg hebben als de confrontatie met het niets, dat door zijn ongrijpbaarheid voor menigeen een bedreigende uitwerking heeft. Angst voor het niets is doorgaans synoniem met angst voor de leegte. Hoe men het ook wendt of keert, beide plaatsen ons in laatste instantie voor het vraagstuk van de dood.

Het vooruitzicht van onze verdwijning, de onherroepelijkheid daarvan in het bijzonder, is aan de poëzie nooit onopgemerkt voorbijgegaan. Nergens echter heeft men zich zo frequent en op zo uitzonderlijke wijze met de dood proberen te verstaan als in de lyriek van het oude en moderne Mexico. Nergens ook heeft men zich zo onverbloemd en bloemrijk uitgesproken over de angst voor het niets, die lichaam en ziel in een staat van ontredde- ring brengt. Het is al eerder opgemerkt: wanneer we de klassiek geworden indiaanse verzen goed in de zinnen kijken, zien we dat de zo dikwijls veronderstelde onverschilligheid voor een groot deel berust op schijn. Ook de indiaan sterft duizend doden voor hij overlijdt.

*Was mij de geboorte maar onthouden,
was de wereld maar aan mij voorbijgegaan!*
[...]
*O, mijn vriend, het hart raakt bevangen,
men vertoeft in smart en droefheid op de aarde –*

zingt een Azteekse dichter uit de vijftiende eeuw. Hij beseft dat hij binnen afzienbare tijd in een of andere vorm geslachtofferd zal worden. Zijn komst op de wereld was vergeefs, zijn smart groeit onstuitbaar.

*Ayah! Mijn hart krimpt ineen...
hoe zal ik ooit kunnen genieten van de bloemen? (dat wil zeggen:
van mijn liederen)*

Desondanks spreekt hij zichzelf moed in met de woorden:

*Leg af de angst, mijn hart,
zwicht niet voor vruchteloos gepieker.*

Een gedoemde Azteekse aristocraat uit dezelfde eeuw snikt het in zijn liederen uit. Hij beseft ‘getekend en verstoten’ te zijn. Een verraderlijke vriend heeft hem heimelijk voor de dood bestemd; zijn ‘angstig hart taalt naar de bloemen / die (zijn) hand omvatten’. Op weg naar het hiernamaals, vanwaar terugkeer even ondenkbaar als onmogelijk is, neemt hij als troost alleen die bloemen – dat wil zeggen: zijn liederen en gedichten – mee. De aanstichter van dit kwaad, een invloedrijke dichter-koning, verzucht op zijn beurt dat ook hij de dood eens onder ogen moet zien. Zijn hart krimpt, angst en droefheid overmannen het. ‘Ik ben bedwelmd,’ zingt hij. ‘Ik huil en klaag, sta oog in oog met wie ik ben.’ Het is zijn diepste wens daar te zijn, waar de dood niet bestaat:

*Als ik eens onsterfelijk was
en nimmer zou verdwijnen.*

Een derde zanger heeft het nog zwaarder te verduren. Hij lijdt onder zijn doodsverwachting. Niets is hem gebleven, alleen de tobende lotgenoten op aarde bieden enige troost. Treurnis is troef, het zelfgevoel vergruizeld, het hart van angst doordrenkt. De enige zekerheid is die van de goddelijke hand die ons wegvaagt, zegt hij. Deze uitspraak stemt bijna letterlijk overeen met de filosofische notie uit de twintigste eeuw dat ons slechts één zekerheid is gebleven: dat we er straks niet meer zijn.

U hebt het al wel begrepen: wie een blik werpt in de poëzie van de geletterde Azteken zal daar weinig vrolijkheid en heel wat wanhoop aantreffen. Zoals gezegd, het Europese beeld van de indiaan als iemand die de dood onverschillig tegemoet treedt, wordt hierdoor grondig gewijzigd. Uit de stereotiepe beelden, de woordkeus en de zinsconstructies blijkt echter ook dat we te maken hebben met een genre, dat aan bepaalde regels beantwoordt. De *cantos de angustia*, de liederen van angst, vertegenwoordigen een constante, die de angst volgens een muzikaal-poëtische for-